

דברים שאמותינו לא יכלו לספר – על התחייה המהפכנית של העברית ועל העושר החדש המצוי לסופרות

כבוד הנשיא, כבוד נשיא האקדמיה,
משפחת בן-יהודה, גבירותיי ורבותיי,

בלי להכיר את היושבים כאן ארשה לעצמי לנחש כי אינני היחידה בחדר שהוזה לעתים על מסעות בזמן: על פגישות עם דמויות היסטוריות ועל שיחות אתן. אחת הדמויות שעליהן אני נוטה להזות היא סבא רבא שלי, יצחק אפשטיין. ברשותכם אספר עליו מעט.

דוקטור אפשטיין – שלפי התמונות, אגב, היה גבר נאה מאוד – נולד בשנת 1863 ועלה לארץ ב-1888. במשך שנים אחדות עבד כמדריך חקלאי, ולאחר מכן היה מורה לעברית, בצפת ובמטולה, חוקר של הלשון העברית וחבר פעיל בוועד הלשון. לימים התמנה למנהלו של בית הספר הכפרי בראש פינה, בית הספר הראשון שבו לימדו "עברית בעברית", כלומר שעברית שימשה בו שפת ההוראה והדיבור. "עברית בעברית" הוא שם מאמר שפרסם ב-1898 ב"השילוח".

לפני שנים, כשהתחלתי להתעניין בסבא אפשטיין, הופתעתי לגלות כי בעת שעלה לארץ חיו כאן רק כמאה משפחות שעברית הייתה שפת דיבורן. אחד מידידי ציטט לי אז מהערך "לשונות שמיות" במהדורה האחת-עשרה של האנציקלופדיה בריטניקה – המהדורה שיצאה לאור בתחילת המאה העשרים. מחברו של הערך, חוקר הלשונות השמיות הדגול תאודור נלדקה, קבע נחרצות שהניסיונות להפוך את העברית לשפת דיבור אינם אלא תופעה שולית ואין ספק שהם עתידים להיכשל.¹

* הסופרת גיל הראבן היא נינתו של המחנך וחוקר הלשון יצחק אפשטיין, מראשוני ועד הלשון. את הדברים המובאים כאן אמרה לזכרו בישיבה הפתוחה של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום רביעי, כ"ה בכסלו תשס"ח, במכללה האקדמית לחינוך על שם דוד ילין. הישיבה התקיימה לציון מאה וחמישים שנה להולדת אליעזר בן-יהודה.

1. "The dream of some Zionists, that Hebrew – a would-be Hebrew, that is to say – will again become a living, popular language in Palestine, has still less prospect of realization than their vision of a restored Jewish empire in the Holy Land" (Theodor Nöldeke, "Semitic Languages", *Encyclopaedia Britannica*¹¹, vol. 24, Oxford 1911, p. 622b)

אני חובבת מדע בדיוני. סוגים מסוימים של מדע בדיוני. וככל שאני חושבת על כך, ברור לי כי החזון שהיה מרכז חייו של סבא רבא שלי נראה בשעתו כתרחיש מתחום המדע הבדיוני והפנטזיה. בפורום זה בוודאי אין צורך לציין כי תחייתה המתמשכת של הלשון העברית מצטיירת כפלא גמור דווקא על רקע התמעטות השפות בעולם. אזכיר רק שבעולם של היום יש כששת אלפים שפות חיות, אך רק כשלוש מאות שפות שיש להן יותר ממיליון דוברים. שפות מתפתחות וגוועות. זהו טבע. אך בעולם המודרני קצב ההיעלמות של שפות הולך וגובר. על פי נתונים של אונסק"ו, כעשר שפות נעלמות מדי שנה, ו-417 שפות נמצאות ברגע זה על סף כליה משום שמספר דובריהן הולך וקטן.

אחזור ברשותכם ליצחק אפשטיין. דיברתי על מסעות בזמן, אבל האמת היא שאל יצחק אפשטיין אני מרבה לנסוע, אלא אני נוטה יותר להסיע אותו ולהביאו אליי, ולהפגש אתו כאן, בירושלים.

בדמיוני אני מנחיתה את אפשטיין בחנות ספרים ירושלמית – חנות ספרים בדיונית, יש לומר, כי חנויות הספרים שלנו אינן נפלאות כפי שיכולות היו להיות. בדמיוני אני מהלכת אתו בחנות ומהממת אותו בנתונים: "הידעת שבישראל יוצאים לאור מדי שנה קרוב לחמשת אלפים ספרים?", או "בתי החוצאה שלנו מוכרים כשלושים וחמישה מיליון ספרים בשנה", ו"תעשיית הספרים בישראל מגלגלת כשני מיליארד שקלים בשנה", ו"ארבעים ושלושה אחוז מרבי המכר שלנו הם יצירה עברית מקורית". אולי זה ילדותי קצת מצדי, אבל הייתי רוצה לראות את ההבעה על פניו.

אחרי שאני מהממת את סבא רבא שלי בנתונים, אני מזמינה אותו לקחת ספרים מהמדף ולעלעל בהם, וכאן הדמיון כבר נדרש להתאמץ, כי אני שואלת את עצמי איך היה האיש נשוא הפנים הזה מגיב על הספרות החדשה שלנו. מה מתוכה היה מבין? מה מתוכה היה אוהב? נראה לי כי הרושם הראשון שהיה מקבל הוא שהספרות העברית מתפרעת ושהיא עושה את זה במגוון גדול של סוגות ושל סגנונות. כי לא רק שירה ומה שקרוי סיפורת רצינית יש לנו, אלא גם ספרי בלשים ומותחנים וספרות אימה וספרות פנטזיה ומה שקרוי "ספרות בנות" ("צ'יק ליט") וסיפורי מסע וקבצים של הגיגים ושל עצות בכל נושא שנעלה על הדעת.

כשאפשטיין ניהל את בית הספר בראש פינה עדיין לא היה בארץ תאטרון עברי, ובבית ספרו נעשו ניסיונות ראשוניים להעלות מחזות בעברית. בשמחה אני מראה לו אפוא את כרכי יצירתו של חנוך לוין וגם מחזה נשים של עדנה מזי"א. אבל עכשיו, כשאנו מעבר להתפעמות הראשונה שלו, שממנה אני נהנית, אני מנסה לנחש עוד: מה הוא חושב על השפע הזה? כי כבר בהצצה מהירה ניתן לעמוד על כך שיש על מדפינו ספרים שניתן יהיה לקרוא גם בעוד חמישים שנה ויש כאלה שייעלמו בתוך חודשים מעטים.

בתצלומיו סבא אפשטיין נראה כאדם רציני מאוד, אף שקשה לדעת: בתצלומים ישנים אנשים נראים חמורי סבר תמיד. מעניין איך היה מגיב למשל על הפסקה הזאת, הפותחת סיפור קצר – מצוין לדעתי – של גפי אמיר:

זהבה בן לולו נכנסת לפרפומריה יודית. שמה האמיתי של החנות הוא "סלון הנסיכה". נו, אז מה עוד חדש? בלי לחכות רגע בתור של ה"תביאי לי שלוש נקה שבע" דחוף לה לברר: "סלחי לי גיברת, יש לך שקוף לשפתיים בטעם סטרוברי?".

האם הוא מסוגל לקלוט את האופן שבו מתוך השימוש בשפה נבנית אווירת הנידחות העצובה, אווירה כמעט ציבורית, שיש בסיפור הזה? אינני חוקרת ספרות. לא למדתי ספרות. אבל אני יודעת שבקרב החוקרים מקובל לחשוב ש"התפרעותה של הספרות העברית" – סלחו לי על הביטוי – החלה במהלך שנות השמונים של המאה העשרים. כקוראת אני נוטה להסכים עם האבחנה הזאת. החל משנות השמונים יש תחושה שהעברית נהנית מחירות רבה יותר, שהיא מתמסרת ביתר קלות לכותביה ומוכנה לצאת אתם להרפתקאות ממינים שלא נוסו קודם. או שלעתים נוסו ולא ממש הצליחו.

ספרי בלשים יכולים לשמש דוגמה. את ספרי הבלש הישראליים הראשונים, שלא נזקקו לשום סובסידיה מצד הקורא ושגילו עמידות לאורך שנים, כתבו שתי נשים: שולמית לפיד ובתיה גור. לפיד הביאה לנו את ליזי בדיחי, כתבת מקומון בבאר שבע שנעשית בלשית כמו בעל כורחה. בתיה גור הביאה את מיכאל אוחיון, בלש משטרה מקצועי ודמות משכנעת מאוד.

זירות הפשע של אוחיון הן המכון הפסיכואנליטי, החוג ללימודי ספרות באוניברסיטה העברית בירושלים, קיבוץ ואולפני הטלוויזיה הישראלית – כל אלה מקומות שיצחק אפשטיין היה נזקק לזמן כדי להבין מה טיבם. אבל אנחנו, הקוראים, לא זקוקים להסברים, ואנו פנויים ליהנות מהאנלוגיות המעניינות שגור בונה בין עבודתו של הפסיכואנליטיקאי לעבודת הבלש ובין חוקר הספרות לבלש. בתיה גור בהחלט לא הייתה כותבת ספרי הבלשים העברית הראשונה. אחדים מהיושבים כאן זוכרים אולי את "ספריית הבלש" שיצאה לאור בשנות השלושים והארבעים – גיבורה הוא הבלש תדהר. אבל יש להודות שכשקוראים כיום את הסיפורים הללו הם נראים פשטניים ומאולצים מעט. אינני יודעת מדוע הם נראים כך. אולי משום שמלכתחילה יועדו לבני נוער. אולי משום שנכתבו גם מתוך כוונה חינוכית, וכוונות חינוכיות אינן מיטיבות עם הספרות אף פעם. שלמה בן-ישראל, אחד משני מחבריה של הסדרה, הסביר כי "יש צורך בחידוד החוש הבלשי של הדור הצעיר שלנו בזמן שאויבים צרים עלינו מכל צד".²

2. דוד תדהר מספר באוטוביוגרפיה שלו (שירת מולדת, תל-אביב 1960) שזה היה

ואולי הסיבה העיקרית היא שהעברית שלהם עדיין רחוקה מלהיות נינוחה, והקורא יכול לחוש בהתלבטויות שליוו את הכותבים בנוגע לשפה שראוי להשתמש בה, גם בדיאלוגים. קחו למשל את קטע הדיאלוג שלהלן, מתוך הסיפור "שחר הבשמים והדם" שיצא לאור ב־1932. מדובר בשיחה בין שני שומרים בגני התערוכה:

– הראית? מישהו...

– ראיתי! ענה השני בקול נלהב – והנה הוא בורח!

– חגור כוח, אחא, עלינו לתפסו! הבה ורצנו!

לא חייתי בשנות השלושים, אבל ברור לי שגם אז איש לא דיבר כך.

לחיים נחמן ביאליק מייחסים אמירה כי ביום שיהיו בתל־אביב זונה עבריה וגנב עברי נדע שאנו חיים בחברה נורמלית. אין לי מושג מתי הופיעו הגנב הראשון והזונה הראשונה, אבל ברור לי שמרגע הופעתם ועד שאפשר היה לכתוב עליהם סיפור אמין עברו עשורים.

דוד תדזה, מחברה השני של "ספריית הבלש", עבד כחוקר: תחילה במשטרת המנדט ואחר כך כבעל משרד פרטי. חומרים מן המציאות בוודאי לא חסרו לו. אבל אמינות ספרותית איננה מושתתת על תעתיק מדויק של המציאות. ספרות טובה יכולה להרחיק מאוד מהמציאות המוכרת, ולהיות אמינה להפליא. חשבו למשל על גוגול ועל קפקא. ולענייננו, חשוב להבין שכדי ליצור דמות אמינה ומעניינת של גנב אין די בכך שבמציאות החוץ־ספרותית יתהלכו גנבים.

מדוע אני מדברת על ספרות בלשים בפורום כה מכובד? לפני הכול, משום שאני גורסת כי אף שספרות בלשים יכולה להיות מבדרת, היא יכולה גם להיות רצינית מאוד. אם נרצה אנחנו יכולים לחשוב על "האחים קרמזוב" כעל סוג של ספרות בלשים. הדבר נכון גם לגבי ספרי מתח, ועוול גדול נעשה עם סופר מצוין כמו ג'ון לה קארה אם נסווג אותו כ"כותב מותחנים", על כל מה שמשמע מכך. כשאר סיווגים ספרותיים גם הסיווג הזה עלול להגביל ולהטעות.

מכל מקום, למיטב ידיעתי, עד לשנות השמונים אף סופר ישראלי מכובד לא העלה בדעתו לכתוב יצירה שמזכירה באופן כלשהו סיפור בלשי, ולא נולדו אצלנו יצירות כמו "שם הוורד" ו"המטוטלת של פוקו" של אומברטו אקו.

דוגמה נוספת להתפתחות שחלה בעשורים האחרונים היא ספרות הפנטזיה והמדע הבדיוני. כפי שכבר הזכרתי, סוג זה של ספרות חביב עליי. לא אנסה עכשיו להגדירו ולקבוע מה נכלל בו. אומר רק שבשום אופן אין מדובר בסוגה ספרותית

הנימוק של עמיתו שלמה בן־ישראל לצורך לכתוב ספרות בלשים. הפרשה כולה נזכרת במבוא שחיברו זהר ויעקב שביט לספר "הבלש העברי חוזר: מבחר הסיפור הבלשי מפלשתינה (א"י)", אסופה שיצאה לאור בעריכתם (תל־אביב 1983, עמ' טז).

אחת, ושאני מדברת על הטווח העצום שבין ספר בראשית ל"מסעות גוליבר" ובין ספריו של ארתור קלארק ליצירות של קפקא.

עובדה מעניינת היא שעד שנות השמונים היצירות העבריות המשמעותיות היחידות שחרגו מראליזם חברתי ומראליזם פסיכולוגי היו חיבורים של עגנון. בשנת 1979 ניסו כמה משוגעים לדבר להוציא כתב עת של מדע בדיוני בעברית. קראו לו "קוסמוס". הוא נסגר אחרי שלושה גיליונות, והגיליונות האלה הם כיום חומר לאספנים. שנתיים אחר כך נעשה ניסיון נוסף בכתב העת "פנטזיה 2000", שהחזיק מעמד במשך יותר משנה. "פנטזיה 2000" כלל בעיקר סיפורים מתורגמים. בשוק היו באותה העת מעט מאוד ספרי מדע בדיוני שתורגמו לעברית, וחובבי הסוגה נאלצו לקרוא בעיקר באנגלית.

על כתיבת מדע בדיוני בעברית חלמו אז רק משוגעים בודדים. התפיסה הרווחת הייתה שזהו דבר שפשוט אי אפשר לעשותו בעברית, ולא רק משום המחסור במילים עבריות שנחוצות ליוצרים בתחום הזה. "פנטזיה 2000" שרד כשנה ונסגר. ציינתי ששנות השמונים היו שנים משמעותיות, שנים של שחרור בתחום הספרות. בשנת 1984 יצאו לאור בין השאר שני ספרים בולטים: "הדרך לעין חרוד" של עמוס קינן ו"פונדקו של ירמיהו" של בנימין תמוז. חובבי מדע בדיוני ופנטזיה נוטים לכלול את הדיסטופיות האלה בתוך הסוגה החביבה עליהם ולראות בהן פריצת דרך בתחום. אבל אם אקפוץ להווה, תמונת המצב היא זאת: כל הוצאות הספרים החשובות מפרסמות סדרות של ספרי מדע בדיוני מתורגמים. חובבי המדע הבדיוני מקיימים פורומים ערניים מאוד ברשת. מדי שנה, בחודש אוקטובר, מתקיים בתל-אביב כינוס ענק של משוגעים לדבר, ולפני שלוש או אולי ארבע שנים הציבור הזה התפצל לשניים בעקבות ויכוח עקרוני על דרכה של הספרות הספקולטיבית, ולכן כיום יש למעשה שני כינוסים: כינוס של חובבי מדע בדיוני "קשה" וכינוס של חובבי ספרות פנטזיה.

תולדות הציונות מלאות בוויכוחים עקרוניים ובהתפצלויות של מפלגות, אבל לפני עשרים או שלושים שנה פשוט אי אפשר היה לדמיין פיצול על רקע של ויכוח עקרוני מסוג זה: ויכוח בין חובבי המדע הבדיוני לחובבי הפנטזיה. כיוון שבין ספריי יש קובץ של סיפורים שסוג כמדע בדיוני, וכיוון שקובץ זה זכה להיות מוכר כ"ספרות רצינית" – אזכיר גם שלפני שנתיים זכיתי להשתתף בהנחיית הסדנה הראשונה בישראל לכותבי מדע בדיוני.

התעכבתי על ספרות בלשים ועל ספרות פנטזיה כדוגמאות לחירות החדשה של הספרות העברית. כפי שצינתי, אינני חוקרת. אני קוראת וכותבת, וכמעט מדי יום אני מברכת על כך שהתחלתי את חיי הכתיבה שלי בתקופה שבה חירות כזאת קיימת.

מדוע אני מברכת על כך? בין השאר משום שאני סבורה שספרות קנונית אינה נוצרת רק על רקע של ספרות קנונית, ושספרות גדולה זקוקה לכל מיני סוגים של

טקסטים – גם לזבל – כדי לצמות. חשבו על סרוונטס. סרוונטס בוודאי לא קרא רק ספרות יפה קודם שכתב את "דון קיחוטה". נבוקוב אמר פעם כי סופר חייב להתעניין בכל מגוון ההתנהגויות של השפה. ונבוקוב, מגדולי הסופרים שחיו אי פעם, אכן התעניין בכול: בקלסיקה, בעגות של מהגרים, בסדרות קומיקס, בפרסומות אוויליות ובכתבי עת לנעורות.

בתוך מגוון ההתנהגויות של העברית החיה מצויים כיום כל הדברים שעניינו את נבוקוב, ועושר ההתנהגויות החדש של השפה מאפשר לספר סיפורים מסוג שלא סופר קודם. רק על רקע מגוון התנהגויות כזה יכולה זהבה בן לולו לפרוץ לפרומריה יודית ולבקש שקוף לשפתיים בטעם סטרוברי. רק על רקע שבו פורחות לשונות רבות וסוגות שונות של ספרות יכול להיכתב רומן שבו בודקת הגיבורה את נשיותה תוך כדי שהיא מתגלגלת בהדרגה לטיגריס. טיגריס ממין נקבה. הדבר קורה ב"לילי לה טיגריס" של אלונה קמחי. רק על רקע של שפה חיה, שיש בה אפנות מתחלפות, יכולה אורלי קסטל-בלום לכתוב את הסיפורים המבריקים שלה, שעוסקים למעשה ביחסים שבין תודעה לשפה.

רוב הדוגמאות שהבאתי עד כה הן מיצירות שכתבו נשים, וזוהי כמובן בחירה מכוונת – בחירה מכוונת שמוליכה אותנו אל הדבר הבא, שאליו אין לי ספק שאפשטיין היה שם לב: הנוכחות הבולטת של סופרות.

סופרות אנגליות כתבו יצירות שהפכו לקלסיקה כבר באמצע המאה התשע-עשרה. בארצות-הברית הדבר קרה בראשית המאה העשרים. אצלנו תהליך כניסתן של נשים לתחום היה אטי יותר. זכור לי כי בשנות השמונים, כשסופרות כבשו לראשונה את רשימת רבי המכר, התקיים דיון מוזר בעיתונות בשאלה אם זהו דבר שיש לשמוח בו או שמא זהו סימן לפיחות באיכותה של הספרות העברית. כביכול כל הסופרים הגברים שמילאו עד אז את רשימות רבי המכר כתבו רק קלסיקה.

אין לי תשובה ברורה לשאלה מדוע כניסתן של נשים לתחום הייתה אטית כל כך, ובעניין זה אני נוטה לדחות את רוב ההסברים האפנתיים בנוגע לשוביניזם של הממסד הספרותי. הממסד אולי היה שוביניסטי, אבל סופרים כותבים כי אין להם בררה אלא לכתוב. סופרים אמתיים כותבים גם בתנאים עוינים, ובאנגליה של המאה התשע-עשרה התנאים בוודאי לא היו אוהדים מאלה שאצלנו. והאמת היא שהתנאים אצלנו לא היו עוינים לגמרי.

בשנת 1897 חיווה אליעזר בן-יהודה את דעתו כי רק נשים מסוגלות "להחיות את השפה העברית היבשה והנשכחת" מתוך שיפחו בה "רגש, רוח, גמישות ועדינות". אפשר כמובן לטעון שאלעזר בן-יהודה ייחס לנשים תכונות סטראוטיפיות, ושציפה מהן לתרום לעברית תרומה נשית סטראוטיפית. אפשר לטעון שציפה מהן לסוג מסוים מאוד של יצירה – ציפייה שאותה, אגב, אנו מוצאים עד היום, גם

בקרב בעלי השקפה פמיניסטית, הציפייה שנשים יכתבו "כתיבה נשית". בהמשך אדבר בקצרה על ההשקפה הזאת. אבל כרגע העובדה המשמעותית בעיניי היא שבן-יהודה פנה לנשים והאיץ בהן לכתוב ולפרסם בעיתוניו.

האם כל הגברים חשבו כמוהו ונהגו כמוהו? סביר שלא. אך הנה דברים שכתב יוסף ברנר בשנת 1906 לסופרת הצעירה דבורה בארון: "אחותי, איני יכול להבליג על רגשותי בקרבי ולבלי לבוא לפניך ולאמור לך: קבלי תודה וברכה, יודעת את לכתוב".

ועוד אני יכולה להביא מדבריו של יהודה לייב גורדון, שהקדים את שניהם. יל"ג האמין כי נשים תוכלנה לכתוב שירה עברית טובה מזו שכותבים גברים. הוא סבר כי דרכי החשיבה של גברים, שלמדו תורה, מוגבלות על ידי המסורת, ששפתם חנוקה בביטויים עתיקים, ושדווקא היעדר השכלה תורנית מקנה לנשים גישה רעננה ביחסן ללשון. וכך אמר בין השאר כי "נשים כותבות בעט נוצה וגברים בעט של ברזל ועופרת".

אינני יודעת אם אפשטיין היה מצטרף לדעתם של שלושת הגדולים האלה. על פי אחת העדויות שקראתי הוא נדחק לעזוב את בית הספר בצפת בעקבות טרוניות גוברות על כך שהורה לבנות מיני דברים שאינם נחוצים להשכלת האישה. כיוון שתנאי ראשון לצמיחתן של סופרות הוא השכלה, ובמקרה שלפנינו השכלה עברית – אני משערת שהיה שמח לראות את פרותיה המאוחרים של ההשכלה שאותה עמל להקנות לבנות. אני משערת שהיה שמח בריבוי הנשים הכותבות, ואולי אף לא היה מופתע לגלות – דבר שכל מו"ל ישראלי יודע – שרוב קוני הספרים אצלנו הם למעשה קונות, ושנשים ישראליות קוראות הרבה יותר מגברים.

ברצוני לשוב כעת, במהירות ובצורה בלתי אחראית במקצת, לסוגיית התרומה הייחודית של נשים לספרות. האם נשים אכן כותבות אחרת מגברים? האם "הקול הנשי" שונה במהותו? האם לשונן של סופרות אכן רגשית, גמישה ועדינה יותר? אפשטיין לא היה סופר. הוא כתב מחקרים ומאמרים חשובים, והוא כתב גם מכתבים, שאחדים מהם קראתי. רעייתו, רחל שמה, כתבה רק מכתבים – וכשאני משווה בין מכתביו למכתביה אני רואה שהקולות שעולים מהם אכן שונים. סבא רבא שלי מעלה על הדף רעיונות חשובים בנוגע לבניין העם והאומה. סבתא רבתא שלי, לעומת זאת, כותבת על החיים כפי שהם, או נכון יותר לומר שהיא מתארת אותם. היא מספרת מה בישלו ומי בא לסעודה. היא מספרת על מחזר עשיר של בתה, עשיר עד כדי כך שיש לו אוטו שבו הסיע אותה לירושלים, והיא חותמת במילים: "אשרי האיש שמעריצו הוא בעל אוטו".

אני מעזה לומר כי במובנים רבים כתיבתה ספרותית מזו שלו. היא קרובה יותר לספרות – משום שספרות טובה חייבת לאחוז במוחשי ובקונקרטי, גם כשהיא

מכוונת לרעיונות גדולים. היא קרובה יותר משום שספרות נבנית על תיאורים ולא על הגדרות ועל הכללות.

האם השוני שבין יצחק לרחל מייצג איזשהו הבדל מהותי בין כתיבת נשים לכתיבת גברים? האם גברים ונשים אכן כותבים אחרת ואולי אף קוראים אחרת? עמדה ממין זה הציגה בשעתו עמליה כהנא-כרמון, שהשוותה את מצבה של הסופרת העבריינה למצבה של האישה בבית הכנסת האורתודוקסי. היא נשלחת לשבת בשוליים, מאחורי מחיצה, ומצפים ממנה שלא תיראה ולא תישמע. חזן גבר מוליך את התפילה, בשם הקהילה כולה, אבל הקול הנשי אינו נכלל בתפילה ונשמע בקהילה בקושי.

הנושאים שמעסיקים נשים – כהנא-כרמון טענה – שונים מאלו שמעסיקים גברים, וכתוצאה מכך גם המוזיקה של הכתיבה הנשית שונה. ועוד הוסיפה כי איננה מצפה שגברים יבינו את סיפוריה, כפי שאינה מצפה מעצמה להבין את לשון העטלפים.

עם כל הכבוד לתרומתה הגדולה של כהנא-כרמון לספרות שלנו ועם ההבנה שיש לי לכעס שממנו נובעת עמדתה – אני חולקת על דעתה. נשים כותבות אכן העשירו את טווח הנושאים שבהם נוגעת הספרות שלנו. בזה אין ספק. אלמלא הן אולי לא היינו זוכים לקרוא על חוויות של נשים בצבא, על אלמנה שיוצאת לחפש את גופת בעלה הנעדר, על פנים שונים של אימהות, על יחסי אמהות ובנות, על אהבה ועל מין מנקודת מבט נשית וכיוצא באלה.

אבל גם בעניין זה של "נושאים" ראוי להיות זהירים ולהימנע מהכללות גורפות. למשל אחד התיאורים המוצלחים ביותר של תשישות אימהית, כולל פירוט של מאבוי הנקה, הזדמן לי דווקא אצל טולסטוי. אני מדברת על התיאור של דולי ב"אנה קרנינה".

אבל נחזור לספרות העברית החדשה. אני מזמינה אתכם לערוך ניסוי קטן: קחו פסקה מאחד הרומנים של דוד גרוסמן, קראו אותה לפני מישוה שאינו מכיר את הספר, ושאלו אותו מי לדעתו כתב אותו – אישה או גבר.

אין ספק שהטענה בדבר "נושאים" שונים שמעסיקים גברים ונשים נכונה באופן סטטיסטי, אבל סטטיסטיקה היא כלי שהולם את תחום הסוציולוגיה יותר מאשר את תחום הספרות. אני חושבת על הטריטוריה המפוארת של פט ברקר על מלחמת העולם הראשונה – שניים מהספרים תורגמו לעברית. אני חושבת על הטריטוריה המדברית שכתבה אמי, שולמית הראבן. על פי החלוקה שעורכת כהנא-כרמון הן בנוגע ל"נושאים" והן בנוגע ל"מוזיקה" – שתי הטריטוריות צריכות להיחשב ליצירות "גבריות". דא עקא שסופרות כתבו אותן.

הסכנה שאני רואה בדיבור על "כתיבה נשית", על "שפה נשית" ועל "מוזיקה נבדלת" היא שדיבורים כאלה עלולים להפוך למעין תכתיב: "את תחברי לנו

סיפורים בענייני נשים. את תתמקדי בטובך ברגש ולא במחשבה – כל זמן שתעשי זאת נמחא לך כפיים – אבל את הנושאים הגדולים והחשובים באמת תשאירי לגברים”.

ספרות היא חלק מתרבות, וכל סופר – אישה או גבר – ניצב על כתפי ענקים שקדמו לו. נכון אפוא שאם מדובר בתרבות הכתובה, רוב הענקים שעל כתפיהם אנו, הסופרות, עומדות הם גברים. זהו מצבן של סופרות בכלל ולא רק של כותבות העברית. זהו המצב – ועם זאת ארשה לעצמי לציין כי מוטב לי לעמוד על כתפי ענקים מאשר לכתוב אספרנטו, או לנסות להמציא, יש מאין, תרבות נשית נבדלת.

לקראת סיום אחזור ברשותכם אל סבא רבא שלי ואל חנות הספרים הבדיונית שבה אנו מבקרים יחד. אחרי שהיממתי אותו בחידושים רבים, דומתני כי מן הראוי שאושיב את הזקן לשתות קפה – בחנות הספרים הבדיונית והמושלמת שלי אפשר גם לשתות קפה – ובעוד אנו שותים אני רוצה לומר לו דברים אחדים. אני רוצה לומר לו שאני רואה עצמי בת מזל על שנולדתי אל תוך שתי מהפכות: אל תוך המהפכה הפמיניסטית ואל תוך התחייה המהפכנית של התרבות העברית. ועוד אני רוצה להסביר לו שבעבודתי ככותבת שתי המהפכות שלובות לי זו בזו עד כדי כך שאין ביכולתי להפריד ביניהן.

המהפכה הפמיניסטית עדיין רחוקה מלהשיג את כל יעדיה. הדבר ברור ולא נרחיב על כך כעת. אבל גם העברית – עם כל מה שאמרתי על החירויות החדשות שיש בה ועל האפשרויות החדשות שהיא מציעה, גם היא עדיין מציבה אתגרים לא פשוטים לכותב. ושאלת “השפה הנכונה” לסיפור עדיין רחוקה מלהיות פתורה. מי שקורא ביקורות ספרים שנכתבות בארצות-הברית ובאנגליה אולי שם לב לעובדה שמבקרים שם נוטים לעסוק בממדים הלשוניים של יצירה פחות משנהוג אצלנו. אני מנחה סדנאות של כותבים, ובסיפורים של תלמידיי אני מוצאת הן גילויים של דלות לשונית והן שימוש לא מדויק או שימוש שלא במקומו בעברית ארכאית, מתוך מחשבה שספרות יפה צריכה לעשות שימוש ב”מילים יפות”.

בריאיון עיתונאי שקוים לפני כשנתיים אמר אהרון אפלפלד כי הוא מבקש להזכיר לסופרים העבריים שיצירה ספרותית איננה תזאורוס, ואיננה המקום להציג בו את כל הידע הלשוני של הכותב. או במילים אחרות, שאני נוהגת לומר לתלמידיי: שפה יפה היא שפה מדויקת, שהולמת את הסיפור שאותו אתם מבקשים לספר.

אלה רק דוגמאות לכך שהכותב העברי עוד רחוק מלשוט על מי מנוחות של שפה ברורה, שפה נכונה ומתבקשת.

אני שמחה על כך שאינני נעה על מי מנוחות. אני שמחה על כך משום שאני מאמינה כי דווקא במקומות שבהם דברים אינם מובנים מאליהם – דווקא שם

יכולה לבוא לעולם יצירה מעניינת. זו הסיבה שהייתי רוצה לומר ליצחק אפשטיין כי שפר עליי גורלי ונולדתי לתוך שתי מהפכות מצליחות. בשונה ממהפכות אחרות שידעה המאה העשרים, בשתיים הללו עוד יש, לעניות דעתי, עניין רב ותוקף.